

Jacob Torfing

Gramsci og neogramscianerne: Mod en teori om politikens primat

Den italienske marxist Antonio Gramsci er bedst kendt for sit begreb om hegemoni. Fremhævelsen af det politiske såvel som moralsk-intellektuelle herredømmes betydning for den samfundsmæssige magts organisering og transformation lugter da også lidt i retning af den traditionelle politologis interesse for spørgsmålene om legitimitet og tilslutning. For imidlertid at forstå originaliteten af Gramscis politiske teori er det nødvendigt at se nærmere på de teoretiske problemer inden for marxismen, som Gramsci forsøger at løse blandt andet ved at understrege den politiske karakter af staten, økonomien og det civile samfund. Denne betragtning leder på afgørende vis frem mod udviklingen af en societal teori om politikens primat. En sådan teori, der indebærer en reformulering af politikbegrebet, kan med fordel støtte sig på de senere års udvikling af den såkaldte neogramscianske diskursanalyse.

Siden engang sidst i 1970'erne har Antonio Gramscis (1891-1937) politiske teori gang på gang været hevet op af mølposen. Gramscis uomtvistelige aktualitet med hensyn til forståelsen af de stadige forandringer i de komplekse relationer mellem stat, økonomi og civilsamfund i de moderne kapitalistiske lande har således med stor iver været påpeget af repræsentanter for den politiske venstrefløj og den kritiske samfundsvidenskab, især i den anglosaksiske verden.

Tanken med denne artikel er imidlertid hverken at bidrage til en yderligere påvisning af Gramscis aktualitet eller for den sags skyld at lancere en ny autoritativ Gramsci-læsning. Tværtimod er det min hensigt at medvirke til, at vi lærer at glemme Gramsci. Ikke fordi han pludselig er blevet uinteressant og forældet, men fordi det efterhånden, her godt 15 år efter, at man genopdagede Gramsci, er nødvendigt at komme videre gennem en radikaliseret af Gramscis teoretiske projekt. Det tjener intet formål at blive ved med at minde hinanden om Gramscis relevans og så ellers fortsætte med at lade sig forvirre over hans ofte kringlede, polemiske og inkonsistente formuleringer. I stedet bør kræfterne sættes ind på at rekonstruere det teoretiske *Leitmotiv* i Gramscis politiske teori. Et godt bud på et sådant *Leitmotiv* har vi med Gramscis forsøg på at gøre op med marxismens tendens til at analysere de moderne kapitalistiske samfund ud fra en abstrakt og på forhånd givet topografi som for eksempel den velkendte basis/overbygningsmodel. Som vi skal se, sætter Gramsci i stedet fokus på de politiske processer, der til stadighed transformerer den sociale orden. Denne teoretiske forskydning er i særlig grad interessant, idet den baner vej for en forståelse af den politiske karakter af stat, økonomi og civilsamfund.

I forsøget på at forfølge denne pointe skal jeg starte med at se nærmere på nogle af de teoretiske problemer inden for marxismen, som Gramsci taler op imod. Dernæst vil jeg søge at vise, hvordan Gramsci med sine begreber om den integrale stat, historisk blok og hegemoni vender op og ned på en række af den orto-

Jacob Torfing

Gramsci og neogramscianerne: Mod en teori om politikens primat

Den italienske marxist Antonio Gramsci er bedst kendt for sit begreb om hegemoni. Fremhævelsen af det politiske såvel som moralsk-intellektuelle herredømmes betydning for den samfundsmæssige magts organisering og transformation lugter da også lidt i retning af den traditionelle politologis interesse for spørgsmålene om legitimitet og tilslutning. For imidlertid at forstå originaliteten af Gramscis politiske teori er det nødvendigt at se nærmere på de teoretiske problemer inden for marxismen, som Gramsci forsøger at løse blandt andet ved at understrege den politiske karakter af staten, økonomien og det civile samfund. Denne betragtning leder på afgørende vis frem mod udviklingen af en societal teori om politikens primat. En sådan teori, der indebærer en reformulering af politikbegrebet, kan med fordel støtte sig på de senere års udvikling af den såkaldte neogramscianske diskursanalyse.

Siden engang sidst i 1970'erne har Antonio Gramscis (1891-1937) politiske teori gang på gang været hevet op af mølposen. Gramscis uomtvistelige aktualitet med hensyn til forståelsen af de stadige forandringer i de komplekse relationer mellem stat, økonomi og civilsamfund i de moderne kapitalistiske lande har således med stor iver været påpeget af repræsentanter for den politiske venstrefløj og den kritiske samfundsvidenskab, især i den anglosaksiske verden.

Tanken med denne artikel er imidlertid hverken at bidrage til en yderligere påvisning af Gramscis aktualitet eller for den sags skyld at lancere en ny autoritativ Gramsci-læsning. Tværtimod er det min hensigt at medvirke til, at vi lærer at glemme Gramsci. Ikke fordi han pludselig er blevet uinteressant og forældet, men fordi det efterhånden, her godt 15 år efter, at man genopdagede Gramsci, er nødvendigt at komme videre gennem en radikaliseret af Gramscis teoretiske projekt. Det tjener intet formål at blive ved med at minde hinanden om Gramscis relevans og så ellers fortsætte med at lade sig forvirre over hans ofte kringlede, polemiske og inkonsistente formuleringer. I stedet bør kræfterne sættes ind på at rekonstruere det teoretiske *Leitmotiv* i Gramscis politiske teori. Et godt bud på et sådant *Leitmotiv* har vi med Gramscis forsøg på at gøre op med marxismens tendens til at analysere de moderne kapitalistiske samfund ud fra en abstrakt og på forhånd givet topografi som for eksempel den velkendte basis/overbygningsmodel. Som vi skal se, sætter Gramsci i stedet fokus på de politiske processer, der til stadighed transformerer den sociale orden. Denne teoretiske forskydning er i særlig grad interessant, idet den baner vej for en forståelse af den politiske karakter af stat, økonomi og civilsamfund.

I forsøget på at forfølge denne pointe skal jeg starte med at se nærmere på nogle af de teoretiske problemer inden for marxismen, som Gramsci taler op imod. Dernæst vil jeg søge at vise, hvordan Gramsci med sine begreber om den integrale stat, historisk blok og hegemoni vender op og ned på en række af den orto-

dokse marxismes antagelser, og hvordan det hermed bliver muligt at reformulere, ikke alene den generelle opfattelse af politikken rolle i struktureringen af de sociale relationer, men også selve politikbegrebet. Endelig vil den neogramscianske diskurranalyse blive præsenteret som et bud på, hvordan den ustabile karakter af de sociale relationer i vor tids disorganiserede kapitalisme kan analyseres ud fra tesen om politikken primat.

Marxismen som en politisk teori om politikken fravær

I sine fængselsoptegnelser kritiserer Gramsci stædigt såvel Anden Internationales determinisme som den teoretiske syndikalismes voluntarisme (Gramsci, 1971: 178). Gramsci lægger hovedvægten på analysen af praksis, fordi denne netop etablerer forbindelsen mellem den menneskelige vilje og den sociale struktur (Gramsci, 1971: 403). Følgelig opfattes marxismen som en *praksisfilosofi* eller mere præcist som en bestemt måde at anskue verden på, der fokuserer på de historiske eksistensbetingelser for sociale modsætninger, og som samtidig insisterer på at se sig selv som en del af sit eget analyseobjekt. Ifølge Gramsci afviser marxismen således enhver transcendent reference til »den absolutte verdensånd«, »den menneskelige natur« eller for den sags skyld »økonomiens iboende lovmæssigheder« og insisterer i stedet på en total verdsliggørelse af tanken (Gramsci, 1971: 404-5). Det er i denne forstand, det skal forstås, når Gramsci siger, at den marxistiske praksisfilosofi er et udtryk for en »absolut historicisme« (Gramsci, 1971: 465). Derfor er det helt forkert, når Althusser (Althusser, 1979: 126-36) antyder, at Gramscis absolutte historicisme alene er et slet skjult forsøg på at smugle en teleologisk opfattelse af historien ind af bagdøren. Tværtimod leder Gramscis historisering af de sociale relationers transcendentale fundering frem til opfattelsen af, at alle former for praksis er politiske, i det omfang de medvirker til at forandre verden (Gramsci, 1971: 244, 226, 357). For bedre at forstå radikaliteten af denne måske noget naive formulering er det imidlertid nødvendigt at gå tilbage Marx og se lidt nærmere på hans opfattelse af det politiske.

Det er svært at finde en klar og entydig definition af politikbegrebet hos Marx (jf. Balikar, 1985). Men i det omfang, at Marx reducerer det politiske til de aktiviteter, der falder ind under staten, skal være min påstand, at marxismen er en politisk teori om politikken forsvinden. Hos Marx ser vi først, hvordan staten som et særligt politisk niveau adskilles fra det civile samfund, som i og med fremkomsten af det kapitalistiske samfund mister sin direkte politiske karakter; dernæst hvordan staten reduceres til et derivat af det omnipotente civile samfund, der i det berømte 1859-forord sættes lig den politiske økonomi; og endelig hvordan den proletariske revolution tilintetgør den borgerlige stat og baner vej for et samfund, hvor sociale antagonismer er forsvundet, og hvor den offentlige magt har mistet sin politiske karakter (Marx, 1987: 55-6, 238, 389).

Den teoretiske model, der ligger til grund for politikken gradvise forsvinden i ovennævnte ræsonnement, er almindelig kendt under navnet *essentialisme*. Kernen i enhver essentialisme er postulater om tilstedeværelsen af en entydig rationalitet, der opererer bag en overflade af forskellige fremtrædelsesformer, som alene kan forstås med henvisning til deres underliggende essens. Inden for marxismen

forekommer essentialismen hyppigst i en økonomistisk variant. Denne har traditionelt taget form af henholdsvis *epifænomalisme* og *reduktionisme* (Mouffe, 1979: 169-70). I det omfang, den politiske, ideologiske og juridiske overbygning ses som værende determineret af den økonomiske basis, bliver den at betragte som et epifænomen, der ikke spiller nogen aktiv rolle i historien. Diverse forsøg på at undgå denne simple form for økonomisme ved for eksempel at insistere på overbygningsfænomenernes relative autonomi, har dog sjældent formået at gøre analysen af sociale relationer mere kompleks, idet de mangfoldige former for politiske og ideologiske kampe inden for overbygningen har været reduceret til et udtryk for de sociale klassers strukturelle position i produktionssfæren.

Det er generelt set accepteret, at postulatet om økonomiens forklaringsmæssige primat henviser det politiske til en sekundær status, men ligeså vigtigt er det at forstå, at privilegeringen af økonomien på bekostning af politikken hænger nøje sammen med den grundliggende opfattelse af samfundet som en lukket totalitet, dvs. som en altomfattende totalitet, der ikke konstitueres eller problematiseres af noget uden for den selv. For i det omfang marxismen opfatter det politiske som en bestemt afgrænset region inden for en sådan totalitet, bliver det klart, at politikens aktive rolle i struktureringen af de sociale relationer ikke alene benægtes, men til stadighed tilsløres (jf. Lefort, 1988: 11). Dette må siges at være højst problematisk for den marxistiske tradition, som altid har insistet på ikke bare at fortolke, men også at forandre verden.

Et teoretisk vadested

Den klassiske marxisme er generelt set organiseret rundt om to diskursive uligheder: Den ene privilegerer økonomien fremfor det politiske, og den anden benægter, at samfundet – forstået som totaliteten af de sociale relationer – er konstitueret af noget, som er uden for denne totalitet, og som til stadighed problematiserer dens enhed. Begge understøtter de hinanden, idet forandring i fraværet af et »konstitutivt og subversivt udenfor« kun kan komme fra et determinerende centrum, og eftersom tilstedeværelsen af et determinerende centrum tenderer mod at reducere alle sociale fænomener til interne momenter i en lukket totalitet. Det afgørende er dog, at marxismen ikke formår at retfærdiggøre det etisk-teoretiske valg, der privilegerer »centrering« fremfor »spredning« og »lukning« fremfor »åbning«. Som sådan er den blot en ny version af den vesterlandske metafysik.

Dette betyder imidlertid ikke, at vi skal forkaste marxismen *in toto*. Snarere understreger det behovet for en teoretisk »guerillakrig« inden for den marxistiske tradition, som på mange måder bidrager til forståelsen af den sociale ordens problematik. Lad mig her blot nævne erkendelsen: Af den relationelle karakter af de sociale identiteter, som ligger implicit i Marx' påstand om, at organiseringen af den materielle produktion er relevant for forståelsen af overbygningsfænomenerne; af uigennemsigtheden af det sociale rum, der altid er delvist struktureret af totaliserende ideologiske fantasier; og endelig af negativitetens betydning for dannelsen af kollektive identiteter. En dekonstruktion af marxismen, der på den ene side antaster dens aksiomatiske forudsætninger og på den anden side søger at reformulere de ofte problematiske svar, som marxismen giver på en række cen-

trale spørgsmål, kan med fordel tage udgangspunkt i Gramscis politiske teori. Gramscis analyse af de societale relationer mellem stat, økonomi og civilsamfund udgør på mange måder et teoretisk vadested mellem den ortodokse marxisme og et (tør man næsten sige det?) postmodernistisk perspektiv på den politiske teori. Jeg skal i det følgende skitsere hovedtrækkene i en Gramsci-inspireret dekonstruktion af marxismen.

Økonomisk determinisme hviler på en antagelse om, at økonomien udgør et homogent socialt rum styret af en række iboende økonomiske love, som ekskluderer enhver form for indeterminans forårsaget af politisk intervention. Uden denne antagelse ville marxismen ikke kunne forklare politiske forandringer som et resultat af den økonomiske basis' egendynamik. Gramsci nøjedes imidlertid ikke med at afvise denne forklaringsmodel som et udtryk for »primitiv infantilisme« (Gramsci, 1971: 407), men forsøgte at forstå økonomien som et heterogent og politisk struktureret terræn. Dette er særligt tydeligt i hans analyse af introduktionen af *fordismen* i Italien i 1920'erne. Kernen i det fordistiske projekt var en omfattende restrukturering af den industrielle produktion ud fra tayloristiske principper, som indebar en militarisering af arbejdsdisciplinen og en rationalisering af produktionsprocessen. Projektet blev imidlertid mødt med aktiv modstand fra såvel arbejderklassen som dele af den dominerende magtblok. Det afgørende spørgsmål var derfor, hvordan det kunne lade sig gøre at tilvejebringe de nødvendige materielle og moralske betingelser for introduktionen af fordismen. Her så Gramsci staten som den centrale drivkraft bag en række sociale kompromiser, der blandt andet indebar en justering af forholdet mellem land og by samt en omfattende regulering af familieliv, seksualitet, forbrugsnormer og lønniveau (Gramsci, 1971: 294-313).

Allerede erkendelsen af den multidimensionale karakter og politiske strukturering af den økonomiske sfære af produktion og reproduktion underminerer økonomiens privilegerede status som det determinerende centrum for den samfundsmæssige totalitet. Men Gramsci går videre endnu, idet han så at sige vender hierarkiet hos Marx mellem økonomi og stat på hovedet. Ikke i en kausal forstand sådan at staten nu ses som determinerende for økonomien, men sådan at forstå, at staten snarere end økonomien ses som det afgørende moment i den politiske kamp. Gramsci formulerede det således:

»De herskende klassers historiske enhed er realiseret i staten, (...) men det ville være forkert at forestille sig at denne enhed alene som værende juridisk og politisk (selvom sådanne former for enhed også er vigtige og ikke kun formelt set); den fundamentale historiske enhed er helt konkret et resultat af de organiske relationer mellem staten, eller det politiske samfund, og det »civile samfund« (Gramsci, 1971: 52).

Sagt på en anden måde bliver en social klasse først ledende i og med, at den etablerer sig som stat, hvilket på sin side kræver, at den er i stand til at undertvinge sine fjender og vinde tilslutning fra sine allierede (Gramsci, 1971: 53). Dette med at »etablere sig som stat« refererer ikke til staten som et tvangsapparat, men snarere til staten forstået som en kontinuert proces af formation og overvindelse af ustabile ekvilibria, eller kort sagt til staten i dens integrale forstand (Gramsci,

1971: 182, 239). Ifølge Gramsci inkluderer den *integrale stat* »elementer, der nødvendigvis refererer til begrebet om det civile samfund (sådan at man måske kunne sige, at staten er lig med politiske samfund + det civile samfund, eller med andre ord hegemoni beskyttet af tvangens harnisk)« (Gramsci, 1971: 263). Med denne definition udvides ikke bare begrebet om staten, men også hele opfattelsen af, hvad der er politisk (Buci-Glucksmann, 1980: 89-110; Mouffe, 1979: 201). Umiddelbart kunne man forestille sig, at ekspansionen af politikbegrebet er et udtryk for statens kolonialisering af det civile samfund. Dette er dog langt fra tilfældet, idet Gramsci ikke forsøger at begribe det civile samfund som statsliggjort, men alene understreger dets politiske karakter (Mouffe, 1981: 178). Gramsci opbløder med andre ord distinktionen mellem stat og civilsamfund. Før vi vender tilbage til denne opblødning, skal jeg dog lige for god ordens skyld redegøre for Gramscis begreber om civilsamfund og stat i snæver forstand.

Gramsci definerer *staten i snæver forstand* som et institutionelt ensemble af parlament, regering, bureaukrati, lov, politi og militær (Gramsci, 1971: 246-268). Det er ikke meget, Gramsci har at sige om relationerne mellem de forskellige statsapparater. Han betoner dog de politiske partiers afgørende rolle for tilvejebringelsen og justeringen af de statslige institutioners sammenhængskraft. I det omfang, staten reduceres til en repressiv instans, der varetager den juridiske regulering inden for et bestemt territorium, er de politiske partier selve forbindelsesledet mellem den politiske magtblok og denne regulering (Gramsci, 1971: 167).

Hvor Gramscis opfattelse af staten i snæver forstand som et tvangsapparat, der varetager borgerskabets særinteresser, ligger i klar forlængelse af Marx, er hans definition af det *civile samfund* som de relationer, der almindeligvis kaldes private (kirke, familie, medier, foreninger osv.), tydeligvis inspireret af Hegel. Dog med den forskel, at Gramsci fremhæver betydningen af masseorganisationer og folkelige kampe (Gramsci, 1971: 12, 259). Han opfatter med andre ord det civile samfund som adskilt fra den politiske økonomi, og det betyder, at den marxistiske to-dimensionering opgives til fordel for en tre-dimensionering, der omfatter staten, økonomien og det civile samfund (Femia, 1981: 26-7). Dette har givet anledning til en del forvirring (jf. Anderson, 1976). I nogle passager giver Gramsci således udtryk for, at det civile samfund er en del af overbygningen, som så at sige fordobles. Andre steder fremgår det imidlertid, at det civile samfund også omfatter økonomiske organisationer, samt visse aspekter af produktionslivet. Det virker derfor som om, at Gramsci forsøger at dække over en teoretisk uklarhed ved rent topografisk at placere det civile samfund halvvejs mellem stat og økonomi (Gramsci, 1971: 259, 298). Hele denne diskussion om det civile samfunds placering i forhold til stat og økonomi er dog generelt set temmelig uinteressant, eftersom Gramsci på det kraftigste understreger, at distinktionen mellem de sociale subsystemer alene er metodologisk og ikke organisk (Gramsci 1971: 160).

Gramscis forsøg på at vende op og ned på det traditionelle hierarki mellem stat og økonomi er et nødvendigt led i dekonstruktionen af marxismen. Det er imidlertid ikke nok at erstatte ét hierarki med et andet og i øvrigt lade de grundlæggende begreber uberørt. På den anden side nytter det ikke noget helt at opgive disse, for i så fald ville vi risikere at glemme marxismens oprindelige problematik

vedrørende den societale reproduktion af det kapitalistiske samfund. Men også her kommer Gramsci med et afgørende teoretisk bidrag i form af begrebet om *historisk blok*, som kan ses som et forsøg på at opløse distinktionen mellem stat, økonomi og civilsamfund ved at se disse som forskellige momenter i en relationel totalitet, der ikke har noget på forhånd privilegeret centrum (Gramsci, 1971: 137, 336, 377). En historisk blok er således et relativt ustabilt og modsætningsfyldt ensemble af sociale relationer, der normalt henregnes til staten, økonomien og det civile samfund. Den betegner med andre ord etableringen af en organisk enhed mellem basis og overbygning, som dermed ikke længere kan siges at udgøre to adskilte samfundsniveauer, der er forbundet med en linær kausalrelation.

Men hvad er det egentlig, der gør det muligt for Gramsci at insistere på tilstedeværelsen af en organisk relation mellem stat, økonomi og civilsamfund? Hvis vi kort griber tilbage til Hegel og Marx, er det slående, i hvor høj grad Marx' kritik af Hegels opfattelse af staten ligner hans kritik af religionen, som han mente var et udtryk for menneskenes fremmedgørelse i forhold til deres egne sociale frembringelser. Ifølge Marx er staten ikke, som Hegel forestillede sig, inkarnationen af den absolutte verdensånd, men et produkt af modsætningerne i det civile samfund. Staten antager imidlertid en fremmedgjort form, idet den over for menneskene i det civile samfund fremstår som en tvingende instans (Marx, 1970: 5-10). Marx har så afgjort ret i sin kritik af Hegels mystifikation af staten, men til gengæld er hans egen bestemmelse af relationen mellem stat, økonomi og civilsamfund på mange måder problematisk. Som Migliaro og Misuraca (1982) har påpeget, er problemet hos Marx, at han ikke så, at det civile samfund hos Hegel ikke alene omfattede private individuelle interesser, men også fælles partikulære interesser organiseret i forskellige korporative institutioner. På baggrund af denne misforståelse reducerede Marx det civile samfund til rent økonomiske relationer og henviste dermed hele området for mere eller mindre bureaukratiske institutioner til staten. Hvor Hegel skelnede mellem to institutionelle niveauer (det civile samfund og staten) og netop så relationerne mellem disse som institutionelt medierede, så mistede Marx fuldstændig chancen for at specificere relationen mellem stat og økonomi (= civilsamfund). Resultatet var, at stat-økonomi-relationen blev analyseret »abstrakt, ud fra spekulative begreber så som determination, korrespondens, afspejling osv.« (Migliaro & Misuraca, 1982: 80). Dette har siden båret vejen for en kras økonomisme, og det er derfor en af Gramscis store fortjenester at have skabt en syntese mellem Marx' opfattelse af stat og økonomi og Hegels begreb om det civile samfund. Denne bemærkelsesværdige syntese har kun været mulig, fordi Gramsci har insistet på at analysere de organiske relationer mellem stat, økonomi og civilsamfund som et resultat af et dynamisk samspil mellem bureaukratiske institutioner og forskellige såkaldte organiske intellektuelle, der ifølge Gramsci netop har til opgave at tilvejebringe det ideologiske cement, som binder de forskellige momenter i den historiske blok sammen (Gramsci, 1971: 5-9).

Det skal i denne forbindelse understreges, at Gramscis begreb om historisk blok ikke må forveksles med den strukturelle marxismes begreb om en social formation, der refererer til en empirisk totalitet af sociale strukturer, der i sidste in-

stans er determineret af en bestemt produktionsmåde. En historisk blok kan således ikke forstås som en struktur i den traditionelle forstand af en lukket totalitet, hvis interne system af differentielle momenter er struktureret af et privilegeret centrum, der på forunderlig vis selv undslipper denne strukturering (jf. Derrida, 1978: 279). En sådan opfattelse, der beskriver en ideal model snarere end en *de facto* konstruktion, har sin metaforiske oprindelse i begrebet om spatialitet. Det er derfor nødvendigt at undgå figurlige og morfologiske repræsentationer af begrebet om historisk blok for derigennem at lade strukturens strukturalitet komme til syne (Gasche, 1986: 145). Hvordan dette mere præcist lader sig gøre, må vises igennem konkrete historiske studier. Vi må her nøjes med at konkludere, at en historisk blok ikke er nogen fundamental og altomfattende struktur, men derimod et eksempel på, hvad Derrida (1981: 90) kalder en *infrastruktur*, dvs. en måde, hvorpå det er muligt at redegøre for artikulationen af en række heterogene momenter i en partiel totalitet, der ikke har nogen fast og endegyldig fundering.

Den relative enhed i de societale relationer mellem stat, økonomi og civilsamfund artikuleret i en historisk blok er ifølge Gramsci altid betinget af en bestemt *hegemoni*. I en situation, hvor dette hegemoni svækkes og ikke kan stabiliseres gennem en mobilisering af de organiske intellektuelle, forskellige institutionelle rutiner eller kortsigtede demagogiske løfter, vil den historiske bloks sammenhængskraft for alvor være truet. Men hvad mener Gramsci med hegemoni?

Hegemonibegrebet fra klassealliance til generel politisk logik

Ifølge den marxistiske udviklingslogik kan overgangen fra én produktionsmåde til en anden først finde sted, når produktivkræfterne er så langt udviklede, at produktionsforholdene bliver deres lænker. Rusland havde i begyndelsen af dette århundrede en feudal produktionsmåde, men befandt sig på randen af overgangen til en kapitalistisk. Arbejderklassens strategi måtte derfor i første omgang være at støtte borgerskabets kamp mod landadelen og for et kapitalistisk samfund. Først i anden omgang, når det kapitalistiske samfund var vel etableret, kunne kampen for socialisme sættes på dagsordenen. Situationen i Rusland var imidlertid på alle måder ekstrem. Den »ulige og kombinerede udvikling« af det russiske samfund gjorde, at borgerskabet var for svagt til at føre an i den borgerlige revolution, og omvendt, at arbejderklassen stod forholdsvis stærkt.

Den implicitte modsætning mellem den deterministiske udviklings logik og klassekampsperspektivet blev foreslået løst på forskellige måder. Plekhanov mente, at arbejderklassens politiske intervention efterhånden ville tvinge borgerskabet til selv at gennemføre en borgerlig revolution. Lenin, som repræsenterede flertalslinjen i det russiske arbejderparti, var derimod af den opfattelse, at selv om resultatet ville blive en borgerlig revolution, så måtte denne – i lyset af borgerskabets uformåen – nødvendigvis gennemføres af en alliance af bønder og arbejdere, som i øvrigt, ifølge teorien, fortsat ville være ledende i perioden efter revolutionen. Den ekstraordinære situation, hvor proletariatet skulle sætte sig i spidsen af en revolution, der fuldførte en anden klasses historiske hverv, blev betegnet proletariatets *hegemoni*. Ifølge Lenin var dette hegemoni betinget af en abnorm historisk situation præget af en ulige og kombineret udvikling. Trozsky mente imid-

lertid, at en sådan udvikling var blevet en generel betingelse for den politiske kamp i Vesten. Dermed glider forestillingen om den såkaldte »normale udvikling« i baggrunden til fordel for en ekspansion af den hegemoniske logik (Laclau og Mouffe, 1985: 48-54).

Hvor Trotzsky medvirkede til en udvidelse af den hegemoniske logiks gyldighedsområde, radikaliserede Gramsci dens indhold, idet han i sine fængselsoptegnelser definerede hegemoni som et ikke alene politisk, men også moralsk-intellektuelt lederskab (Gramsci, 1971: 57-58). Hegemoni kræver således mere end blot at opgive snævre klasseinteresser til fordel for en slagkraftig politisk enhed. Det indebærer skabelsen af en kollektiv vilje, der modificerer de deltagende parters identitet, og som tenderer mod at give den politiske kamp en national og folkelig karakter (Gramsci, 1971: 130, 133). Gramscis begreb om hegemoni tilvejebringer dermed for første gang inden for den marxistiske tradition de teoretiske betingelser for at forstå dannelsen af kollektive politiske subjekter, der ikke har nogen entydig klassekarakter.

Det er vigtigt at understrege, at der ikke er noget privilegeret terræn for udøvelse af hegemoni. Hegemoni er forankret i økonomien, formes i det civile samfund og finder sit højeste udtryk i staten (Gramsci, 1971: 12, 161, 388). Med andre ord er hegemoni hos Gramsci betegnelsen for en generel politisk logik for konstitutionen af det sociale (Gramsci, 1971: 350). Det politiske kan ikke længere begrænses til en bestemt region i den samfundsmæssige totalitet. Alt bliver hermed politisk, idet den sociale orden ses som et resultat af en hegemonisk praksis, der indeholder momenter af både tvang og konsensus.

Gramscis muligheder for at udvikle et mere nuanceret politikbegreb ud fra begrebet om hegemoni er desværre begrænset af en reduktionistisk og teleologisk bias. Ifølge Gramsci er det således kun de fundamentale klasser – dvs. arbejderne og kapitalisterne – der er i stand til at udøve hegemoni (Gramsci, 1971: 222). Desuden præsenteres udviklingen af proletariats klassebevidsthed fra et økonomisk-korporativt stadium til et hegemonisk som en gradvis og nødvendig bevægelse mod universalitet (Gramsci, 1971: 181). I begge tilfælde garanteres de sociale klassers hegemoni af deres strukturelle placering i produktionssfæren, som udgør et ontologisk niveau, der er forskelligt fra det, hvor hegemoniet udøves (Laclau og Mouffe, 1985: 69). Modsætningen mellem den strukturelle fundering af hegemoniet og den førømtalte erkendelse af økonomiens politiske strukturering udgør achilleshælen i Gramscis politiske teori.

Politikkens primat

Bestemmelsen af en historisk blok som en partiel totalitet af heterogene momenter, der altid er betinget af et bestemt hegemoni, understreger politikens primat. Politik er ikke længere et derivat af den socioøkonomiske struktur, men udgør tværtimod det centrale princip for organiseringen af de sociale relationer. Tesen om politikens primat forudsætter en reformulering af begreberne om »politik« og »det politiske«. Disse vil i det følgende blive anvendt synonymt, eftersom hovedvægten lægges på forståelsen af den politiske konstruktion af de sociale relationer fremfor på at identificere de grundlæggende egenskaber ved en bestemt poli-

tisk struktur og/eller bestemte politiske agenter. For at undgå misforståelser skal det indledningsvist slås fast, at den efterfølgende reformulering af politikbegrebet vil søge at argumentere: (1) at det politiske ikke udgør en bestemt region i den samfundsmæssige totalitet, men snarere skal forstås som en dimension af de sociale relationer; (2) at det politiske ikke er omnipresent i den forstand, at »alt er politisk«, og at det således er muligt at opretholde en analytisk distinktion mellem det politiske og det sociale; og (3) at det politiske ikke må reduceres til realiseringen af en viljebestemt handling, eftersom der altid er grænser for det mulige.

Det teoretiske udgangspunkt for udviklingen af et nyt politikbegreb er, at den til enhver tid givne sociale strukturering er et resultat af en række konstituerende beslutninger taget inden for en struktur, der selv er ubeslutsom (*»undecidable«*). Tre bemærkninger tjener til at kvalificere dette udgangspunkt. For det første skal det nævnes, at formuleringen »den til enhver tid givne sociale strukturering« bygger på en antagelse om, at det sociale altid er noget fremfor ingenting, og videre at det sociale altid er struktureret på én måde fremfor en anden. For det andet skal det understreges, at referencen til »beslutninger« som værende konstituerende for den sociale strukturering på ingen måde skal ses som et forsøg på at genoplive den anglo-amerikanske decision-making-teori. Denne antager, at de sociale agenter er frie til at træffe forskellige beslutninger – ja, endog til at beslutte ikke at træffe nogen overhovedet – medens vi her må insistere på, at konstituerende beslutninger nødvendigvis skal tages, jævnfør ovennævnte antagelse om, at det sociale altid er noget fremfor noget som helst andet. Endelig skal det bemærkes, at den strukturelle kontekst for de konstituerende beslutninger er ubeslutsom i den forstand, at den ikke tilvejebringer en fast og endegyldig fundering af disse. Den strukturelle kontekst kan således udfra en ontologisk såvel som historisk betragtning siges at være kontingent. Hvad angår den historiske udvikling, synes der at være en generel tendens til, at de sociale former – først med overgangen fra feudalisme til kapitalisme og siden med brydningerne mellem forskellige produktionsmåder i den tredje verden – er blevet langt mindre faste og uforanderlige.

Antagelsen af den strukturelle konteksts kontingente karakter er af afgørende betydning, eftersom den indebærer, at de konstituerende beslutninger nødvendigvis antager en *arbitrær* snarere end en *algoritmisk* karakter (Laclau, 1990). Beslutningen om, hvorvidt det sociale skal struktureres på den ene eller anden måde, har således ikke meget til fælles med et matematisk bevis, hvor konklusionen logisk følger en række veldefinerede præmisser. Den flydende og ustabile karakter af den sociale hindrer en rationel deduktion af mål og midler, og vi står derfor den ene gang efter den anden i en situation, hvor valget mellem A, B, C eller D i sidste ende forekommer at være ubeslutsomt.

Givet den arbitrære karakter af de konstituerende beslutninger bliver det muligt at forstå politik som et forsøg på at tilvejebringe et minimum af konsensus for en bestemt måde at organisere de sociale relationer. Det skal understreges, at en sådan konsensus ikke er givet på forhånd i form af et tilfældigt meningsfællesskab, men må etableres gennem anvendelse af forskellige former for overtalelse. Dette er særligt bemærkelsesværdigt, idet diverse forsøg på at nå til enighed om

en bestemt beslutning altid rummer et element af tvang, hvad enten denne tager form af fysisk voldsanvendelse, autoritetsudøvelse eller en nødtvungen accept af demokratiske regler om »at man skal bøje sig for flertallet« (Laclau, 1989).

Denne pointe er klart i modstrid med Gramsci, der etablerer en dualisme mellem tvang og konsensus (Gramsci, 1971: 170). Argumentet for, at tilvejebringelse af konsensus altid indeholder et element af tvang, er dog rimeligt overbevisende. Et i sidste ende arbitrært valg af en bestemt mulighed involverer altid undertrykkelsen af en række alternative muligheder: Valget af A medfører et fravalg af B, C og D. I det omfang, der er nogen, der identificerer sig med de fravalgte muligheder, følger det, at den politiske konstitution af det sociale involverer en radikal subversion af social identitet. Omvendt kaster negationen af de forskellige muligheder for identifikation de sociale agenter ud i komplekse processer af signifikation, igennem hvilke de søger at rekonstituere det sociale som meningsfyldt. Det er denne gensidigt betingende relation mellem konstitution og subversion, der gør det muligt at definere det *politiske* som en konstitutiv og subversiv dimension af de sociale relationer.

I samme åndedræt kan det *sociale* defineres som en række meningsfulde praksisser, som rekursivt valideres af de sociale agenter, og som derfor har en relativ vedvarende karakter (jf. Giddens, 1984). Lidt mere konkret kan det sociale forstås som en åben og relationel »totalitet« af differentielle identiteter, der er organiseret i forholdsvis sammenhængende sæt af regler, normer og ressourcer. Der er substantielt set ikke noget, der taler for, at de sociale relationer opdeles i separate subsystemer. På den anden side kan det dog være nødvendigt at skelne mellem forskellige former for stat, økonomi og civilsamfund for at kunne begribe det sociale interne differentiering. Det er imidlertid vigtigt at insistere på, at grænsedragningen mellem stat, økonomi og civilsamfund er flydende og under stadig forandring. Videre skal vi være opmærksomme på, at visse sociale aktiviteter som for eksempel videnskab, miljøbeskyttelse og religion ikke entydigt kan henregnes til stat, økonomi eller civilsamfund. Endelig skal det understreges, at distinktionen mellem det politiske og det sociale går på tværs af de forskellige former for stat, økonomi og civilsamfund. På et givet tidspunkt vil visse aspekter af staten, økonomien og det civile samfund således være at betragte som politiske, medens andre må betegnes sociale i den ovennævnte forstand af rekursivt validerede og relativt vedvarende artikulationer af regler, normer og ressourcer.

Hvis vi skal prøve at se lidt nærmere på de dynamiske processer, der gør det muligt at forstå relationen mellem det politiske og det sociale, forekommer Laclaus (1990) distinktion mellem »sedimentering« og »reaktivering« at være frugtbar. Det sociale bliver gradvist mere og mere *sedimenteret* over tid, efterhånden som det glemmer sin politiske »oprindelse«. Det sociale bliver til i et politisk moment af konstitution og subversion, men vi ville ganske enkelt ikke være i stand til at tage del i det sociale liv, hvis ikke vi tog en lang række ting for givet. Hvis vi hele tiden forsøgte at fastholde den politiske »oprindelse« af de sociale relationer, ville vi ende i et psykotisk univers af uberegnelig fluks og handlingslamrende usikkerhed. Reproduktionen af den sociale orden er derfor betinget af, at de politisk skabte sociale relationer rutiniseres og institutionaliseres.

Det sociale er imidlertid ikke i stand til fuldstændigt at fortrænge og/eller eliminere sin politiske »oprindelse«. Denne *reaktiveres* i og med, at den sociale sedimentering anfægtes som for eksempel i tilfælde af krig, revolution, protester og forskellige slags reformer. I det øjeblik en bestemt meningsfuld praksis problematiseres, bliver det klart, at det sociale altid kan organiseres på en anden måde. Hvis regeringen beslutter at skære ned på en række sociale ydelser, bliver det således klart, at staten ikke nødvendigvis er en velfærdsstat, og at diverse sociale opgaver kan løses på forskellig vis, hvis de overhovedet skal løses. Med andre ord åbenbarer negationen af de sociale relationer deres kontingente karakter. Dette har i høj grad en politiserende effekt på dem, der identificerer sig med de negerede sociale relationer, som i og med de negeres gøres til genstand for processer af konstitution og subversion.

Sammenfattende kan vi sige, at det politiske bliver socialt gennem processer af sedimentering, og at det sociale politiseres i og med, at dets politiske »oprindelse« reaktiveres. Det sociale og det politiske udgør med andre ord yderpunkterne i et kontinuum, der strækker sig fra ustabile processer af konstitution og subversion i den ene ende til forholdsvist faste sociale institutioner i den anden ende. Det politiske er en dimension af de sociale relationer, som konstitueres i en proces, der altid involverer en *radikal negativitet*. Omvendt så definerer det sociale betingelserne for politisk handling, idet de forskellige grader af social sedimentering udgør en ressource såvel som en begrænsning for diverse politiske strategiers forsøg på at stabilisere eller transformere den sociale orden.

Diskursanalysen

Såvel tesen om politikens primat som reformuleringen af politikbegrebet skaber behov for et teoretisk perspektiv, der kan redegøre for: (1) organiseringen af sociale identiteter i en relationel totalitet af meningsgivende sekvenser; (2) for den kontingente artikulation af en sådan totalitet på baggrund af en grundlæggende ubeslutsomhed (»undecidability«); og (3) for tilstedeværelsen af en radikal negativitet, der hindrer lukningen af enhver social totalitet. Et sådant perspektiv er tilvejebragt med Laclau & Mouffe's (1985) radikalisering af begreberne om *diskurs*, *hegemoni* og *social antagonisme* inden for den såkaldte neogramscianske diskursanalyse. Det vil føre for vidt at redegøre for diskursanalysens filosofiske baggrund i den strukturelle lingvistik, fænomenologien og den analytiske filosofi, endsige for dens teoretiske affinitet med Derridas dekonstruktivisme, Lacans psykoanalyse og Foucaults genealogi. Lad mig derfor nøjes med at redegøre for nogle af de mest centrale idéer.

Diskursanalysen hævder først og fremmest, at al identitet er relationel. De sociale identiteter er således bestemt af deres indbyrdes relationer, der tilsammen udgør en række meningsgivende sekvenser, som tilsammen udgør en *diskurs* (Laclau & Mouffe, 1985: 105). Det skal understreges, at en diskurs ikke begrænser sig til talte eller skrevne ord, sætninger, begreber, osv., men derimod omfatter såvel betydningsbærende som handlingsmæssige aspekter. Disse to aspekter er uadskillelige, idet enhver mening beskriver en handling, og enhver handling har en mening. Videre skal det pointeres, at det diskursive ikke kan reduceres til et af-

grænset felt, der er omgivet af en række ikke-diskursive strukturer, som definerer spillerummet for den diskursive konstruktion af det sociale. Tværtimod er det diskursive sameksisterende med det sociale, eftersom der kan argumenteres for, at der ikke er noget som helst, der kan begribes, før det er konstitueret som meningsfuldt inden for en konkret diskurs.

En diskurs er med andre ord et resultat af en bestemt *artikulation* forstået som en meningsgivende praksis, der etablerer en relation mellem en række elementer, sådan at deres identitet gensidigt modificeres (Laclau & Mouffe, 1985: 105). De sociale identiteter, der er artikuleret i en konkret diskurs, kaldes momenter, hvori- mod de, der ikke er, kaldes elementer. Pointen er her, at artikulationen af elementer til momenter kun indebærer en delvis fiksering af deres identitet. Dette skyldes ikke, at elementerne er fattige på mening, men tværtimod, at de er så overkodede, at de ikke kan gøres til genstand for en endelig fiksering (tag for eksempel begrebet »demokrati«, der har et utal af forskellige betydninger). Enhver artikulation efterlader derfor et overskud af mening, som kan danne udgangspunkt for nye artikulationer.

Ovenstående betragtninger har gjort det muligt for Laclau & Mouffe at radikalisere Gramscis hegemonibegreb (1985: 134-140). Herefter er *hegemoni* betegnelsen for en hegemonisk krafts forsøg på at artikulere forskelligartede elementer som momenter i en bestemt diskurs. Det er dog langt fra alle former for artikulation, der er hegemoniske. Det er nemlig kun de artikulationspraksisser, som finder sted i en kontekst af sociale antagonismer, eller som med andre ord indebærer en negation af oppositionelle og konkurrerende projekter, der kan siges at være hegemoniske. Forsøget på at reorganisere administrationen af forskellige regionale udviklingsprogrammer med henblik på at forsøge deres effektivitet, kvalificerer således ikke umiddelbart som en hegemonisk praksis, hvorimod et forsøg på at deregulere det nationale finans- og kreditsystem med henblik på at styrke en bestemt kapitalfraktions dominans over andre kapitalfraktioner, må siges at være hegemonisk. Forskellen er, at sidstnævnte resulterer i konstruktionen af politiske frontlinjer. Dette i modsætning til Gramsci, som mente, at de politiske frontlinjer grundlæggende er givet med den strukturelle modsætning mellem arbejdere og kapitalister.

Generelt set hjælper begrebet om *sociale antagonismer* os til at forstå konstruktionen af politiske frontlinjer som et resultat af eksklusionen af en diskursiv exterioritet. En given diskurs etablerer sine grænser ved at ekskludere en række sociale elementer, hvis *differentielle* identitet undermineres i og med, at de artikuleres i en kæde af *ækvivalens*, der repræsenterer en radikal andethed. Denne andethed har ingen positiv essens og kan alene bestemmes i kraft af dens negation af den pågældende diskurs (Laclau & Mouffe, 1985: 127-130). Et eksempel kan anskueliggøre denne pointe. Grænsen for, hvad vi kunne kalde den »vesterlandske civilisations diskurs«, som indeholder en broget samling af differentielle momenter, kan etableres ved, at der sættes lighedstegn mellem en række ekskluderede elementer, der allesammen udtrykker det »barbariske«. Men efterhånden som det barbariske udstrækkes til at omfatte både Afrika, Indien, Asien, Sydamerika osv., som opfattes som fuldt ud ækvivalente størrelser, bliver det klart, at begrebet om det barbariske tømmes for indhold og til sidst kun kan defineres negativt som »anti-civilisation«.

Disorganiseret kapitalisme

Diskursanalysens radikaliserende af Gramscis teoretiske *Leitmotiv* understreger det sociale diskursivitet, de hegemoniske praksissers dis- og reartikulerende effekter, og de sociale antagonismers paradoksale funktion af på én gang at betinge samfundets mulighed og umulighed. Om end disse pointer på afgørende vis bidrager til udviklingen af en politisk teori, der anderkender politikens primat, forekommer de unægtelig temmelig abstrakte. Lad mig derfor her til sidst forsøge at illustrere nogle af de centrale argumenter.

Retrospektivt set havde Trotzky ret: Det kapitalistiske samfunds udvikling har været præget af en ulige og kombineret udvikling, der har bragt os langt væk fra den foreskrevne kurs mod det kommunistiske samfund. Dette er på ingen måde blevet negligeret i den marxistisk inspirerede litteratur, der indgående har analyseret fremkomsten af den organiserede kapitalisme, det fordistiske kompromis og den moderne velfærdsstat (se hhv. Hilferding, 1978; Gramsci, 1971; og Laski, 1968). Fælles for disse analyser er, at de i stadig højere grad betoner statens aktive rolle i organiseringen af det sociale og økonomiske liv. Den *moderne velfærdsstat* kan i denne forbindelse ses som et hegemonisk projekt, der gennem en udvidelse af statens styringskapacitet, opbygningen af et korporativt arbejdsmarked og en aktiv tilskyndelse til etableringen af en »forhandlet økonomi« har kunnet præsentere sig selv som en garant for økonomisk velstand, social velfærd og politisk demokrati. Velfærdsstatsprojektet har som sådan formået at artikulere momenter af stat, økonomi og civilsamfund i en historisk blok. Denne har været holdt sammen af en organisk ideologi, der har benægtet eksistensen af sociale antagonismer ved dels at transformere dem til legitime forskelligheder, dels at begrænse dem til uafhængige sociale rum, dels at kæde dem sammen i konstruktionen af velfærdsstatens fjende nummer et: den politiske ekstremisme.

Velfærdsstatsprojektets forsøg på at etablere et harmonisk og selvregulerende kredsløb mellem stat, økonomi og civilsamfund blev i løbet af 1970'erne undermineret af fremvæksten af en række nye sociale bevægelser. Disse var i høj grad et resultat af velfærdsstatsprojektets succesfulde ekspansion, der langsomt, men sikkert havde skærpet modsætningen mellem på den ene side den tiltagende bureaukratisering, kommodificering og homogenisering af de sociale relationer og på den anden side udbredelsen af den demokratiske fordring om liget og medbestemmelse (Mouffe, 1988: 91-93). Jeg skal ikke komme nærmere ind på dynamikken i denne udvikling, endsig redegøre for, hvordan opblomstringen af de mange sociale antagonismer har problematiseret den ellers stabile artikulering af stat, økonomi og civilsamfund. Blot skal jeg pointere, at den moderne velfærdsstats krise på mange måder synes at være en generel krise for den fordistiske version af den organiserede kapitalisme. Denne må endelig ikke forveksles med en generel krise for kapitalismen som sådan, idet der nærmere er tale om fremkomsten af en ny form for *disorganiseret kapitalisme*. Ifølge Offe (1985: 6) beskriver begrebet disorganiseret kapitalisme imidlertid ikke i sig selv noget alternativt udviklingsforløb for den moderne velfærdsstat, men snarere en teoretisk ramme for diskussionen af, hvorfor det ikke er lykkedes den moderne velfærdsstat at skabe en dynamisk balance mellem social magt og politisk autoritet.

Dette forhindrer dog ikke Offe i at betragte disorganiseret kapitalisme som en historisk situation, hvor den *primære* matrix for magtens organisering, der refererer til kapitalens systematiske udbytning af arbejderne, gradvist suppleres af en *sekundær* spredning af magten i et komplekst system af forskellige politiske konflikter (Offe, 1985: 1-2). Det forekommer mig dog lidet formålstjenligt at reducere begrebet om disorganiseret kapitalisme til alene et udtryk for en efterfølgende decentrering af magtens originale centrering. I det omfang der kan argumenteres for, at den »originale« centrering af magten på ingen måde er original, men snarere udgør en midlertidig enhed af overlappende magtrelationer, synes det mere rimeligt at se disorganiseret kapitalisme som et udtryk for en erkendelse af, at intet centrum fuldt ud kan beherske det kapitalistiske system og dets historiske eksistensbetingelser. Udviklingen af det kapitalistiske samfund må derfor ses som en konstant forskydning mellem mulige centre for societal regulering. Dermed bliver den societale reproduktion gjort afhængig af den skrøbelige konstruktion af politiske frontlinjer, inden for hvilke det er muligt at tilvejebringe et minimum af strukturel integration og socialt sammenhold.

Sammenfatning

Vi har i det foregående set, hvordan Gramscis politiske teori hjælper os til at dekonstruere den marxistiske tradition. Videre har vi set, hvordan denne dekonstruktion peger frem mod tesen om politikens primat, som igen forudsætter en reformulering af politikbegrebet. Endelig er politiktesen blevet underbygget teoretisk gennem en kort introduktion til den neogramscianske diskursanalyse, der gør det muligt at kaste nyt lys over vor tids disorganiserede kapitalisme.

Diskursanalysen kan imidlertid kritiseres for hovedsageligt at have fokuseret på ideologiske formationer i det civile samfund og for at have forsømt analysen af den diskursive konstituering af stat og økonomi. Desuden har opmærksomheden i høj grad været rettet mod den ustabile fiksering af de politiske subjekters identitet frem for den mere stabile artikulation af regler, normer og ressourcer i sedimenterede former for sociale institutioner. Det er blandt andet i forsøget på at kompensere for denne kritik, at jeg sluttelig skal forsøge at skitsere en række arbejdsfelter, der tilsammen udgør et konstruktivt bud på en nyorientering af den kritiske samfundsvidenskab.

Det videre arbejde med at udvikle en societal teori om politikens primat skulle således omfatte: (1) en yderligere præcisering af det nye politikbegreb samt en videre diskussion af dets anvendelighed inden for forskellige forskningsområder; (2) en vurdering af muligheden for at anvende diskursanalysen som analyse-ramme for studiet af de komplekse forandringer i de societale relationer i de moderne kapitalistiske samfund; (3) en idéhistorisk analyse af de erkendelsesmæssige effekter af, at samfundsvidenskaberne generelt set har betragtet stat, økonomi og civilsamfund som separate regioner inden for en lukket social totalitet; (4) en teoretisk udvikling af en række »middle-range« begreber om »institution«, »strategi«, og »hegemoniske projekter« med henblik på at konkretisere de abstrakte begreber om det sociale og det politiske; (5) et forsøg på at integrere en række nyere (post-)marxistiske teorier om stat, økonomi og civilsamfund. Her

kunne man foreløbig starte med den strategisk-relationalle statsanalyse (Jessop, 1982) og fransk reguleringsteori (Aglietta, 1987), der begge anerkender politikens aktive rolle i struktureringen af de sociale relationer.

Litteratur

- Aglietta, M. (1987). *A Theory of Capitalist Regulation. The US Experience*, London: Verso Press.
- Althusser, L. (1979). *Reading Capital*, London: Verso Press.
- Anderson, P. (1976). »The antinomies of Antonio Gramsci«, *New Left Review* no. 100.
- Balibar, E. (1985). »Marx, the joker in the pack (or the included middle)«, *Economy and Society* vol. 14.
- Bertramsen, R., Thomsen, J.P.F. & Torfing, J. (1990). *State, Economy and Society*, London: Unwin & Hyman (under udgivelse).
- Buci-Glucksmann, C. (1980). *Gramsci and the State*, London: Lawrence & Wishart.
- Derrida, J. (1973). *Speech and Phenomena*, Evanston: Northwestern University Press.
- Derrida, J. (1978). *Writing and Difference*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Derrida, J. (1981). *Position*, London: The Athlone Press.
- Femia, J.V. (1981). *Gramsci's Political Thought*, Oxford: Clarendon Press.
- Gasche, R. (1986). *The Tain of the Mirror*, London: Harvard University Press.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*, London: Polity Press.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from Prison Notebooks*, London: Lawrence & Wishart.
- Hilferding, R. (1978). *Das Finanz Kapital*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Jessop, B. (1982). *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Oxford: Martin Robinson.
- Laclau, E. (1989). »Community and its paradoxes: Richard Rorty's 'liberal utopia'«, upubliceret paper.
- Laclau, E. (1990). *New Reflections on the Revolution of Our Time*, London: Verso Press (under udgivelse).
- Laclau, E. & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso Press.
- Laski, H.J. (1968). *Reflections on the Revolution of Our Time*, London: Frank Cass and Company Ltd.
- Lefort, C. (1988). *Democracy and Political Theory*, Cambridge: Polity Press.
- Marx, K. (1970). *Critique of Hegels Philosophy of Right*, O'Malley (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, K. (1987). *Selected Writings*, McLellan (ed.), Oxford: Oxford University Press.
- Migliaro, L.R. & Misuraca, P. (1982). »The theory of modern bureaucracy« i Sassoon (ed.), *Approaches to Gramsci*, London: Writers and Readers.
- Mouffe, C. (1979). »Hegemony and ideology in Gramsci« i Mouffe (ed.), *Gramsci and Marxist Theory*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Mouffe, C. (1981). »Hegemony and the integral state in Gramsci: towards a new concept of politics« i Bridges and Brunt (eds.), *Silver Linings: Some Strategies for the Eighties*, London: Lawrence & Wishart.
- Mouffe, C. (1988). »Hegemony and new political subjects: 'Towards a new concept of democracy'« i Nelson and Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, London: MacMillan.
- Offe, C. (1985). *Disorganized Capitalism*, London: Polity press.
- Poulantzas, N. (1978). *State, Power, Socialism*, London: Verso Press.
- Torfing, J. & Wolf, E. (1987). *Mod en Moderne Marxistisk Magtteori*, Specialeopgave ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.

kunne man foreløbig starte med den strategisk-relationalle statsanalyse (Jessop, 1982) og fransk reguleringsteori (Aglietta, 1987), der begge anerkender politikens aktive rolle i struktureringen af de sociale relationer.

Litteratur

- Aglietta, M. (1987). *A Theory of Capitalist Regulation. The US Experience*, London: Verso Press.
- Althusser, L. (1979). *Reading Capital*, London: Verso Press.
- Anderson, P. (1976). »The antinomies of Antonio Gramsci«, *New Left Review* no. 100.
- Balibar, E. (1985). »Marx, the joker in the pack (or the included middle)«, *Economy and Society* vol. 14.
- Bertramsen, R., Thomsen, J.P.F. & Torfing, J. (1990). *State, Economy and Society*, London: Unwin & Hyman (under udgivelse).
- Buci-Glucksmann, C. (1980). *Gramsci and the State*, London: Lawrence & Wishart.
- Derrida, J. (1973). *Speech and Phenomena*, Evanston: Northwestern University Press.
- Derrida, J. (1978). *Writing and Difference*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Derrida, J. (1981). *Position*, London: The Athlone Press.
- Femia, J.V. (1981). *Gramsci's Political Thought*, Oxford: Clarendon Press.
- Gasche, R. (1986). *The Tain of the Mirror*, London: Harvard University Press.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*, London: Polity Press.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from Prison Notebooks*, London: Lawrence & Wishart.
- Hilferding, R. (1978). *Das Finanz Kapital*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Jessop, B. (1982). *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Oxford: Martin Robinson.
- Laclau, E. (1989). »Community and its paradoxes: Richard Rorty's 'liberal utopia'«, upubliceret paper.
- Laclau, E. (1990). *New Reflections on the Revolution of Our Time*, London: Verso Press (under udgivelse).
- Laclau, E. & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso Press.
- Laski, H.J. (1968). *Reflections on the Revolution of Our Time*, London: Frank Cass and Company Ltd.
- Lefort, C. (1988). *Democracy and Political Theory*, Cambridge: Polity Press.
- Marx, K. (1970). *Critique of Hegels Philosophy of Right*, O'Malley (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, K. (1987). *Selected Writings*, McLellan (ed.), Oxford: Oxford University Press.
- Migliaro, L.R. & Misuraca, P. (1982). »The theory of modern bureaucracy« i Sassoon (ed.), *Approaches to Gramsci*, London: Writers and Readers.
- Mouffe, C. (1979). »Hegemony and ideology in Gramsci« i Mouffe (ed.), *Gramsci and Marxist Theory*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Mouffe, C. (1981). »Hegemony and the integral state in Gramsci: towards a new concept of politics« i Bridges and Brunt (eds.), *Silver Linings: Some Strategies for the Eighties*, London: Lawrence & Wishart.
- Mouffe, C. (1988). »Hegemony and new political subjects: 'Towards a new concept of democracy'« i Nelson and Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, London: MacMillan.
- Offe, C. (1985). *Disorganized Capitalism*, London: Polity press.
- Poulantzas, N. (1978). *State, Power, Socialism*, London: Verso Press.
- Torfing, J. & Wolf, E. (1987). *Mod en Moderne Marxistisk Magtteori*, Specialeopgave ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.